

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДИЗАЙНУ

Social Responsibility of Design

УДК 76.05:355.425.4(477-074:470-651.1)
DOI: 10.31866/2617-7951.7.2.2024.315446

UDC 76.05:355.425.4(477-074:470-651.1)

ФОРМИ ДИЗАЙНЕРСЬКОГО СПРОТИВУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Андрій Будник,
<https://orcid.org/0000-0002-0719-2231>
кандидат мистецтвознавства,
доцент,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна
budnik_andriy@ukr.net

FORMS OF DESIGN RESISTANCE IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Andriy Budnyk,
<https://orcid.org/0000-0002-0719-2231>
PhD in Art Studies,
Associate Professor,
Kyiv National University
of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine
budnik_andriy@ukr.net

Анотація

Мета дослідження – виявити дизайнерські форми креативного спротиву російській агресії на тимчасово окупованих територіях; з'ясувати особливості їхнього функціонування. **Методи дослідження** передбачають поєднання мистецтвознавчого аналізу з методами документальної фіксації опору в умовах окупації. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу раніше не описаного і не проаналізованого обсягу творів графічного дизайну або дотичних до нього, що були створені або на окупованих територіях, або для використання на таких. Вперше визначаються різновиди графічного дизайну, що використовуються для підпільної роботи, аналізуються стилістика, засоби і прийоми виконання. **Висновки.** Графічний дизайн оперує креативними техніками і технологіями, які можуть ефективно використовуватись в акціях опору на окупованих територіях. Оптимальність графічного дизайну визначається здатністю ви-

Abstract

The purpose of the study is to investigate design forms of creative resistance to Russian aggression in the temporarily occupied territories. **Research methods** involve combining art analysis with documentary recording of resistance efforts under occupation conditions. **Scientific novelty.** It consists in the introduction into scientific circulation of previously undescribed and unanalyzed volume of works of graphic design or related to it, which were created either in the occupied territories, or for use in such territories. For the first time, the types of graphic design used for underground work are defined, the stylistics, means and methods of execution are analyzed. **Conclusions.** Graphic design uses creative techniques and technologies that can be effectively used in resistance actions in the occupied territories. The effectiveness of graphic design is determined by the ability to express itself in many areas of application in various forms, including: stickers, money,

являти себе у багатьох сферах застосування у різноманітних формах, серед яких: стікери, гроші, листівки, ілюстрації, плакати, газети, ростові фігури, вуличні графіті тощо. У результаті проведеного мистецтвознавчого аналізу корпусу творів встановлено ідейну мотивацію, специфіку виконання, стилістику зображувальних засобів, які використовують розповсюджені форми функціонування графічного дизайну у сучасному світі. Попри часткову ізольованість від України, інформації, що надходила із підконтрольної території держави, вистачало для винайдення українськими митцями креативних способів опору і створення відповідних зразків в умовах тотальної заборони українського контенту окупаційними адміністраціями і достатньо суворого покарання за порушення встановлених агресорами правил. Присутність російської мови і атрибутики у згаданих творах є вимогою для ефективного виконання задач і орієнтацією на цільову аудиторію.

Ключові слова:

плакат, креативні технології, мистецький і дизайнерський опір російській агресії, мистецтво в окупації, освіта у графічному дизайні, ненасильницький спротив.

postcards, illustrations, posters, newspapers, growth figures, street graffiti, etc. As a result of the conducted art analysis of the body of works, the ideological motivation, specifics of performance, and stylistics of the visual aids, which use widespread forms of functioning of graphic design in the modern world, were established. Despite the partial isolation from Ukraine, the information coming from the controlled territory of the state was enough for Ukrainian artists to invent creative technologies and create appropriate samples in the conditions of a total ban on Ukrainian content by the occupying administrations and sufficiently severe punishment for violating the rules established by the aggressors. The presence of the Russian language and paraphernalia in the mentioned works is a requirement for the effective performance of the task and targeting the target audience.

Keywords:

poster, creative technologies, artistic and design resistance to Russian aggression, art in occupation, education in graphic design, nonviolent resistance.

Вступ **1**

У часи випробувань доля держави залежить від кожного, хто хоче і планує жити у цій державі. Російська агресія привела до життя велику кількість форм спротиву, від збройного протистояння у лавах ЗСУ до тихого анонімного опору без прізвищ авторів і зайвої публічності, але від того не менш значущого, оскільки він відбувається у вкрай складних умовах окупації із ризиком для життя як для безпосереднього виконавця, так і для його помічників, які фіксують факти опору на цифрові носії для подальшого медійного використання.

Мета дослідження **2**

Виявити дизайнерські форми креативного спротиву російській агресії на тимчасово окупованих територіях; з'ясувати особливості їхнього функціонування.

Методологія та аналіз джерельної бази **3**

Методологія передбачає поєднання мистецтвознавчого аналізу з методами документальної фіксації опору в умовах окупації. Дизайнерському опору на територіях, підконтрольних Україні, від початку повномасштабного вторгнення присвячено чимало досліджень, у тому числі тематичні випуски цього ж

часопису «Деміург» (Бондар, 2022). Автор даної статті неодноразово звертався до цієї тематики у дослідженнях, оприлюднених в українських (Донець & Будник, 2024) і закордонних виданнях (Budnyk & Donets, 2023). Відносна доступність для розвідок матеріалів такого характеру пояснюється фактом їхнього зберігання у музейних колекціях (Музей історії міста Києва) і бібліотечних зібраннях (Відділ образотворчих мистецтв НБУВ).

Втім, певною лакуною лишаються художні або дизайнерські практики митців, що опинилися в умовах окупації, оскільки фізичне збереження таких носіїв практично неможливе і навіть за факт їхньої фотофіксації можна бути покараним. Мистецькі рефлексії, що відбувалися у херсонських майстернях і практику «резиденції в окупації» описано у публікації «Мистецтво в окупації. Колонка Юлії Манукян про опір Херсона» (2023). Втім, авторка сама зізналася, що її «дещо дратувала тотальна плакатність тодішніх художніх рефлексій, які виглядали культурною контрпропагандою, а не мистецьким висловлюванням. Поки мені не пояснили, що для складних концепцій потрібен час і здатність осмислити наслідки великої катастрофи» (*Мистецтво в окупації*, 2023). Отже, плакатність описаного «херсарту» (херсонський арт) була скоріше вимушеною, ніж природною дизайнерською реакцією.

Доволі розлого описано прецедент створення дизайнером інтер'єрів з Донецька – Сергієм Захаровим – карикатурних зображень ватажків так званої ДНР у статті Назара Козака (2022) «Мистецький опір російському «не вторгненню» в Україну», однак з уваги автора випав власне сам момент використання суто дизайнерської рекламної технології встановлення ростових фігур у публічних місцях. На карикатурності наголошує і дослідниця Юлія Ярмоленко (2015), яка виносить це у заголовок статті: «Митець Сергій Захаров показує в Європі карикатури про життя на окупованих територіях Донбасу». Однак вже у статті Світлани Підпригори (2017) «Графічний роман як інтермедіальна проєкція (на матеріалі роману «Діра» С. Захарова)», яку присвячено історії створення фігур, знайдемо артикульовану приналежність до графічного жанру, що вже винесено у назву розвідки.

Емпіричною базою дослідження є отримані для аналізу матеріали з профільних виставок і сайтів (Небачена сила, б.д.), телеграм-каналів (Зла Мавка, б.д.), колекції групи «Креативний спротив» і особисті свідчення, надані учасниками процесів у межах дозволеної конфіденційності (Шальнева, 2022).

Результати дослідження **4**

Отже, варто зосередити увагу на саме дизайнерських формах спротиву, оскільки в умовах окупації неможливо ефективно опиратися засобами живопису, скульптури або монументального мистецтва через тривалість процесу інспірації і подальшого створення. Але ж графічний дизайн через віднос-

ну (у порівнянні із іншими жанрами) швидкість, легкість виконання і виробничу собівартість може виконуватися з найбільшою віддачею і ефектом. До того ж, сама специфіка існування графдизайну, орієнтованого на роботу із великою кількістю глядачів, людськими масами, надає йому переваги у русі креативного опору серед інших жанрів мистецтва.

Наприклад, роботи вже згаданого художника з окупованого Донецька – Сергія Захарова (діяв під псевдо «Мурзилка») використовують рекламний прийом використання ростових фігур (eye-stopper), які зазвичай містять фото привабливих дівчат-моделей або чоловіків-ремонтників якогось приладдя. Природно, що ці твори фізично було знищено після нетривалої демонстрації на території так званої ДНР, тому митець зробив авторські повторення для виставки в «Українському Домі», додавши до експонування фігур ще й живописні полотна, що видно на фото (рис. 1, 2).

Рис. 1 – 2. Сергій Захаров, Мурзилка. 2019. Репліка протестного стріт-арт проекту. Політичні карикатури «Шариков-бойовик», «Моторола з нареченою», «Блазень», «Смерть». Фанера, фарби. Фото автора статті.

Fig. 1 – 2. Serhiy Zakharov, Murzilka. 2019. Replica of the protest street art project. Political cartoons "Sharikov fighter", "Motorola with the bride", "Jester", "Death". Plywood, paints. Photo of the author of the article.

Заслуговує на суспільну повагу і мистецтвознавчу увагу діяльність дівочого угруповання «Зла Мавка», про яке вже було кілька публікацій у мережі (Кіхтенко (Кудряшова), 2023). Жіночий рух опору «Зла Мавка» було створено трьома подружками з Мелітополя Запорізької області і зараз він поширився й на інші окуповані території України. Із міркувань безпеки імена

жінок невідомі, теоретично можна припустити, що вони уособлюють три жіночі вікові категорії: дочку, матір і бабусю. Таке припущення є можливим з огляду на наявність у цих персонажів на плакатах групи, які мають явний біографічний характер. Втім, це лише версія автора статті. Перші згадки про групу з'явилися напередодні 8 березня 2022 р., коли в мережі почали поширювати плакат «Не хочу квітів! Хочу мою Україну!», де Мавка б'є букетом російського окупанта. Твір є реплікою з відомої феміністської листівки ХХ ст.

До активу групи належать плакатні серії, які розвішувалися у місті, захопленому російським агресором (рис. 3, 4). Носії принципово виконуються у візуальній стилістиці, близькій до коміксу, і підписуються мовою окупантів та використовують їхню символіку із розрахунку на певну target group.

Рис. 3. Анонімний автор. Плакат у міському середовищі Мелітополя. Фото автора з виставки «Небачена сила» у Національному культурному центрі «Український Дім». 2024 р.

Fig. 3. Anonymous author. A poster in the urban environment of Melitopol. Photo of the author from the exhibition "Unseen Power" at the National Cultural Center "Ukrainian House". 2024.

Рис. 4. Анонімний автор (анонімні автори?). Серія плакатів на виставці «Небачена сила» у Національному культурному центрі «Український Дім». Фото автора статті. 2024 р.

Fig. 4. Anonymous author (anonymous authors?). A series of posters at the exhibition "Unseen Power" at the National Cultural Center "Ukrainian House". Photo of the author of the article. 2024.

Також у дизайнерському арсеналі групи знайдемо стікери для чату у Телеграм, які ілюструють прийоми з партизанської діяльності спільноти (рис. 5). Наприклад, мавка трусить чорний сміттєвий пакет із літерою Z, спалює російський трико- лор, перетворюється на міфічну істоту, отруює їжу інтервентів, слідкує за окупантами, бавиться з «бавовною», плекає україн- ській прапор.

Рис. 5. Анонімний автор. Стікери «Злої Мавки» для чату в Телеграм.
Джерело: Зла Мавка. Телеграм-канал (Зла Мавка, б.д.).

Fig. 5. Anonymous author. "Angry Mavka" stickers for Telegram chat. Source:
Angry Mavka. Telegram channel (Zla Mavka, n.d.).

Ще одна сфера застосування дизайнерських навичок – опрацювання російських грошових знаків (рис. 6, 7). У композицію грошового білета вставляється прапор України або корабель ВМФ РФ, що тоне, і домінуючий напис «Крим – це Україна» та інші антиросійські тексти. Надруковані на лазерному принтері купюри розкидаються у місцях скупчення російських солдатів. Цікаво, що іноді учасницям руху не вдається роздрукувати- ся на кольоровому принтері, і тоді використовуються чорно-білі відбитки. У будь-якому випадку – майстерне монтування по- трібного символу в офіційне оформлення російської банкноти є посильним завданням тільки для досвідченого графічного дизайнера із відповідним фахом. Опрацьовуються й інші номі- нали, наприклад, 50 рублів.

Напевне, найризикованішим жанром креативного опору в окупованих містах є створення графіті, для виконання яких потрібен час (більший, ніж на розклейку постерів), простір (ба- жано публічний), фарби у балонах, які при обшуках можуть ви- кликати підозру. Однак, невідомим дизайнерам вдається по- дібне робити, доказами чого є фото (рис. 8-11). У нагоді стає

техніка трафаретного відбитка, яку практикує британський анонімний митець Бенксі для своїх візуальних метафор. Для стилістики характерні площинні заливки, спрощене силуетне трактування форми, обмежена кількість кольорів, розмір трафарету, який можна сховати на тілі, щоб не потрапити до рук патрулів. Гостре рішення має миттєво зчитуватися, оскільки навіть розглядання або фотографування такого твору на стінці теж може бути причиною арешту.

Рис. 6, 7. Анонімний автор. Опрацювання російських грошових знаків. Джерело: Зла Мавка. Телеграм-канал (Зла Мавка, б.д.).

Fig. 6, 7. Anonymous author. Processing of Russian currency signs. Source: Angry Mavka. Telegram channel (Zla Mavka, n.d.).

Рис. 8. Анонімний автор. Графіті. Генічеськ. Джерело: Зла Мавка. Телеграм-канал (Зла Мавка, б.д.).

Fig. 8. Anonymous author. Graffiti. Henichesk. Source: Angry Mavka. Telegram channel (Zla Mavka, n.d.).

У наведеній ілюстрації (рис. 8) – мурал одного з представників країни-агресора у Херсонській області, який намалював на стіні у місті Генічеськ зображення голів окупованих агресором територій, які було доопрацьовано патріотично налаштованим стріт-арт митцем. Майстерність українського дизайнера полягала в інтерпретації твору російської пропаганди через точкове домальовування персонажам кривавих точок від пострілів із підтіканням фарби.

Аналогічні креативні дії періодично вчиняються і в окупованому Донецьку анонімними митцями, які використовують інтернаціональну мову вуличних графіті для розвінчування цінностей так званих «республік» (рис. 9-11).

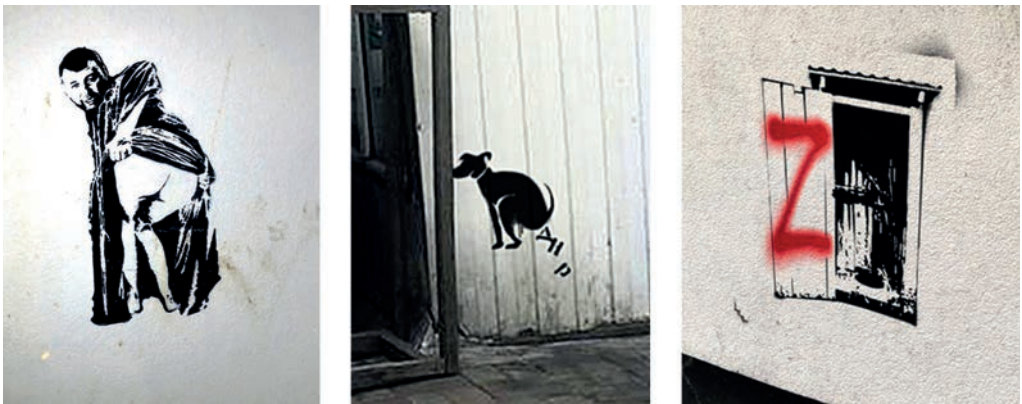

Рис. 9, 10, 11. Анонімний автор. Графіті. Донецьк. Джерело: Зла Мавка. Телеграм-канал (Зла Мавка, б.д.).

Fig. 9, 10, 11. Anonymous author. Graffiti. Donetsk. Source: Evil Mavka. Telegram channel (Zla Mavka, n.d.).

Студентство КНУКіМ та інших навчальних закладів також долучилося до феномену опору, який можна поділити на два різновиди: опір прямої дії на вулицях ТОТ і творчий опір у власному просторі, з реалізацією за межами окупованої території, ведення мистецьких щоденників тощо. Так, Валерія Лазебнюк створювала найкращі свої твори (рис. 12), перебуваючи в окупованому Херсоні, із певним ризиком для життя, оскільки сусіди могли донести до окупантів факт, що її рідний брат служить у ЗСУ, а це могло б стати причиною для обшуків. До того ж, молода дизайнерка вела активну діяльність у групі «Креативний спротив», яку було створено на Факультеті дизайну і реклами для опору російській агресії 3-го березня 2022 р. З міркувань безпеки її твори виставлялися у Києві під псевдонімом HRSN. Після переміщення на безпечну територію студентка почала показувати твори під власним ім'ям.

Аналогічна історія відбулася і з творчістю Катерини Шальневої з Бердянська, яка почала виставлятися під монографією BRD (рис. 13). Тільки після переїзду до Києва студентка розпочала активну діяльність і захистила диплом за коміксом «Пекельний курорт» на тему перебування в окупації, початок якого було покладено ще у її рідному місті. Варто навести цитату з її власного опису наведеної нижче роботи «Не подавати надії», створеної у захопленому росіянами місті: «Не сіяти паніку, не подавати надії... Рятувати людей у воєнний час, спираючись тільки на чіткі дії та холоднокровність розуму. На війні ти не думаєш про те, що безпечно, ти думаєш про те, як надати необхідну допомогу, як допомогти. Але, на жаль, немає часу втішати кожного, ти просто хочеш допомогти. Не сіяти паніку, не подавати надії...» (Шальнева, 2022).

Рис. 12. Валерія Лазебнюк.
Люцифер. 2022.
Фото надано авторкою.

Fig. 12. Valery Lazebniuk.
Lucifer 2022.
Photo courtesy of the author.

Рис. 13. Катерина Шальнева.
Не подавати надії. 2022.
Фото надано авторкою.

Fig. 13. Kateryna Shalneva.
Don't give up hope. 2022.
Photo courtesy of the author.

Під нікнеймом MRPL здійснював свою мистецьку практику у Маріуполі інший студент КНУКіМ групи ДХМг-29 (куратор А. В. Будник). Він замальовував усе, що відбувалося безпосередньо перед його очима: обстріли, перебування у підвалі-укритті, проблеми із їжею і поховання цивільних на дитячих майданчиках (рис. 14). Так народилися графічні аркуші і візуальна новела, які експонувалися вже у Києві на виставках «На сніданок була війна-2» (травень, 2022), студентської ілюстрації «UKRиття» (липень, 2022), «Виміри Незалежності» (серпень-вересень, 2022), «Рік незламності» (лютий, 2023).

Ситуація, коли студент під час навчання перебуває на окупованій території, не є поодиноким, як і участь такої молоді у патріотичних експозиціях на умовах анонімності з міркувань безпеки. Подібні випадки, окрім КНУКіМ, знайдемо й у Хортицькій національній академії, про що повідомила викладач і організатор виставок Лариса Клімова (Виставка плакатів, 2023).

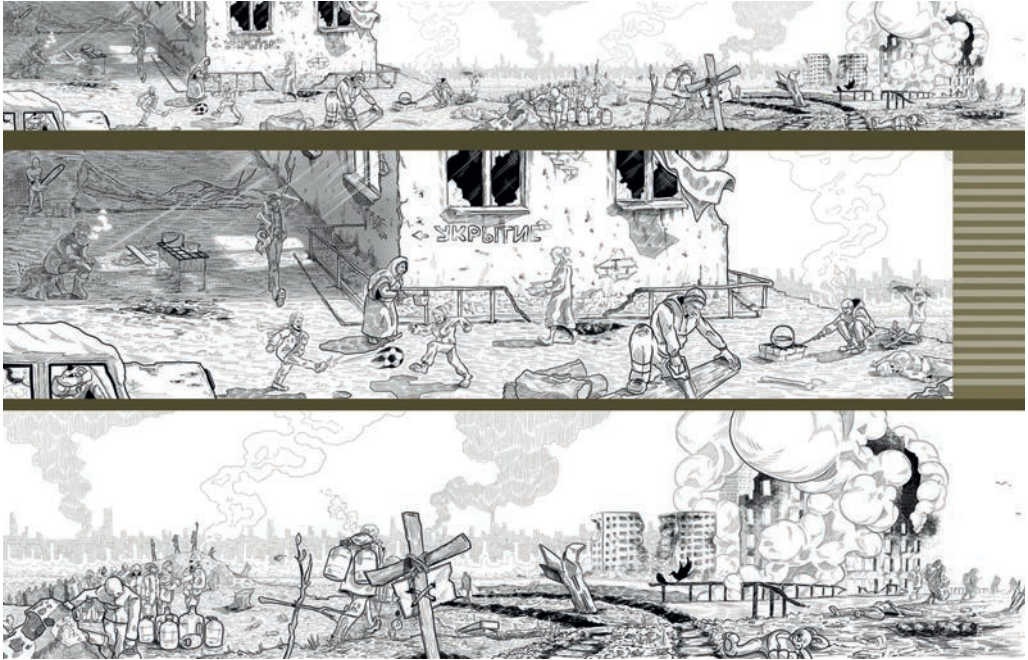

Рис. 14. MRPL. Маріуполь. Leave. Панорамна ілюстрація. 2022. Комп'ютерна графіка, папір, цифровий друк. 29,7x244,46 см.

Fig. 14. MRPL. Mariupol Leave. Panoramic illustration. 2022. Computer graphics, paper, digital printing. 29.7x244.46 cm.

За інформацією організаторів великої виставки «Український плакат воєнного часу» в Національному культурному центрі «Український Дім» (липень, 2022 р.), певна частина учасників також зробила свої твори на окупованій території. Ще одним цікавим аспектом цієї події було те, що під дефініцією «плакат» було виставлено багато інших різновидів дизайну, таких як комікс, візуальні новели, колаж, відео. Цей факт підсилює думку автора статті щодо різноманітності форм дизайнерської дії у часи війни.

Перспективою подальших досліджень є охоплення аналізом інших особистих практик, споріднених із графічним дизайном. Наприклад, акції на кшталт «Я вдаю» (рос. «Делаю вид») мультимедійного митця з Феодосії Антіка Данова (псевдонім), який розмістив на паркових алеях міста шрифтові плакати, що передавали шизофренічність окупаційної реальності – коли відбувається одне, а говориться інше. Якщо за своєю природою така акція є концептуальним мистецтвом, то за технікою виконання – це аркушева друкована продукція із типографічними композиціями, де вибір гарнітури, кегля і кольору шрифту є складовою творчого задуму.

**Наукова
новизна та
практична
значимість
дослідження**

5 Наукова новизна статті полягає у введенні до наукового обігу раніше не описаного і не проаналізованого обсягу творів графічного дизайну або дотичних до нього, що були створені або на окупованих територіях, або для використання на них. Вперше визначаються різновиди графічного дизайну, що використовується для підпільної роботи, аналізуються стилістика, засоби і прийоми виконання.

Висновки

6 У результаті проведеного мистецтвознавчого аналізу корпусу творів з окупованих територій встановлено ідейну мотивацію, специфіку виконання, стилістику зображувальних засобів, які використовують розповсюджені форми існування графічного дизайну у сучасному світі. Виявлено, що саме графічний дизайн, через здатність функціонувати у багатьох прикладних сферах, володіє креативними техніками і технологіями, які можуть ефективно використовуватись в акціях опору на окупованих територіях. Проукраїнським митцям з ТОТ вдалося винайти креативні технології опору і створити відповідні зразки в умовах тотальної заборони українського контенту окупаційними адміністраціями і достатньо суворого покарання за порушення встановлених агресорами правил. Небезпечність підпільної діяльності дизайнерів вплинула на особливості стилістики й техніки протестної графіки: це свідоме використання брутальності, викривальні метафори, які деконструюють нав'язані наративи окупантів; швидке виконання, яке часто маскується під «невміле». Прийоми стилістичної невпізнаності у візуальному способі опору вживаються виконавцями, щоб неможливо було встановити його творців за стилем і почерком. З метою дієвішого впливу на цільову аудиторію у згаданих творах практикується використання російської мови і атрибутики.

Список бібліографічних посилань

- Бондар, І. С. (Ред.). (2022). *Деміург* (Т. 5, № 2). Видавничий центр КНУКіМ.
- Виставка плакатів «Мистецький опір-2»: любов до України та віра в перемогу. (2023, 5 жовтня). Телеканал МТМ Запоріжжя. <https://tvmtm.online/vystavka-plakativ-mysteczkyj-opir-2-lyubov-do-ukrayiny-ta-vira-v-peremogu/>
- Донець, О., & Будник, А. (2024). Сучасний український плакат як мистецький літопис спротиву російській агресії (колекція плакатів дизайн-групи «Креативний спротив КНУКіМ/КУК»). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 1(32), 78–98. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.078>
- Зла Мавка [@zlaya_mavka]. (б.д.). *Головна* [Telegram-канал]. Telegram. Взято 15 березня 2024 з <https://web.telegram.org/a/#1001774705122>
- Кіхтенко (Кудряшова), В. (2023, 21 липня). *Жіночий партизанський рух «Зла Мавка» чинить спротив РФ. Інтерв'ю з тимчасово окупованого Мелітополя*. The Village Україна. <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-experience/341475-zhinochiy-partizanskiy-ruh-zla-mavka-chinit-sprotiv-rf-interv-yu-z-timchasovo-okupovanogo-melitopolya>

- Козак, Н. (2022). Мистецький опір російському «не вторгненню» в Україну (М. Волков, Л. Смик, & А. Качанова, пер.). *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9(1), 67–106. <https://doi.org/10.21226/ewjus585>
- Мистецтво в окупації. Колонка Юлії Манукян про опір Херсона.* (2023, 16 лютого). Суспільне. <https://suspilne.media/culture/386042-mistectvo-v-okupacii-kolonka-ulii-manukan-pro-opir-hersona/>
- Небачена сила. (б.д.). *Головна*. Взято 15 березня 2024 з <https://unseen-force.com/uk/unseen-force/>
- Підопригора, С. (2017). Графічний роман як інтермедіальна проекція (на матеріалі роману «Діра» С. Захарова). *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*, 2(20), 180–187.
- Шальнева, К. (2022, 17 червня). *Запис інтерв'ю* (А. Будник, інтерв'юєр). У особистому архіві автора.
- Ярмоленко, Ю. (2015, 14 червня). *Митець Сергій Захаров показує в Європі карикатури про життя на окупованих територіях Донбасу*. *Голос Америки*. <http://ukrainian.voanews.com/a/2821534.html>
- Budnyk, A., & Donets, O. (2023). The project "Creative resistance" of Ukrainian students and professors of Kyiv National University of Culture and Arts and Kyiv University of Culture in Poland. In K. A. Gajda & A. Z. Nowak (Eds.), *University and War in Ukraine* (pp. 177–207). Peter Lang.

References

- Bondar, I. S. (Ed.). (2022). *Demiurh* [Demiurge] (Vol. 5, No. 2). KNUCA Publishing Centre [in Ukrainian].
- Budnyk, A., & Donets, O. (2023). The project "Creative resistance" of Ukrainian students and professors of Kyiv National University of Culture and Arts and Kyiv University of Culture in Poland. In K. A. Gajda & A. Z. Nowak (Eds.), *University and War in Ukraine* (pp. 177–207). Peter Lang [in English].
- Donets, O., & Budnyk, A. (2024). Suchasnyi ukrainskyi plakat yak mystetskyi litopys sprotyvu rosiiskii ahresii (kolektsiia plakativ dyzain-hrupy "Kreatyvnyi sprotyv KNUCA/KUC") [Modern Ukrainian poster as artistic chronicle of resistance to Russian aggression (poster collection of design group "Creative resistance KNUCA/KUC")]. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 1(32), 78–98. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.078> [in Ukrainian].
- Kikhtenko (Kudriashova), V. (2023, July 21). *Zhinochyi partyzanskyi ruh "Zla Mavka" chynyt sprotyv RF. Interviu z tymchasovo okupovanoho Melitopolia* [The female partisan movement "Zla Mavka" resists the RF. Interview from temporarily occupied Melitopol]. The Village Ukraine. <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-experience/341475-zhinochyi-partizanskiy-ruh-zla-mavka-chinit-sprotiv-rf-interv-yu-z-timchasovo-okupovanogo-melitopolya> [in Ukrainian].
- Kozak, N. (2022). Mystetskyi opir rosiiskomu "ne vtorhnenniu" v Ukrainu (M. Volkov, L. Smyk, & A. Kachanova, Trans.) [Art resistance against Russia's "non-invasion" of Ukraine]. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9(1), 67–106. <https://doi.org/10.21226/ewjus585> [in Ukrainian].
- Mystetstvo v okupatsii. Kolonka Yulii Manukian pro opir Khersona* [Art in occupation. Julia Manukian's column about Kherson resistance]. (2023, February 16). Suspilne. <https://suspilne.media/culture/386042-mistectvo-v-okupacii-kolonka-ulii-manukan-pro-opir-hersona/> [in Ukrainian].
- Nebachena syla [Unseen force]. (n.d.). *Holovna* [Home]. Retrieved March 15, 2024, from <https://unseen-force.com/uk/unseen-force/> [in Ukrainian].
- Pidopryhora, S. (2017). Hrafichniy roman yak intermedialna proektsiia (na materialy romanu "Dira" S. Zakharova) [Graphic novel as intermedial projection (on the material of S. Zakharov's novel

- "The hole"). *Scientific Bulletin Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University. Philological Sciences (Literary Studies)*, 2(20), 180–187 [in Ukrainian].
- Shalnieva, K. (2022, June 17). *Zapys interviu* [Interview recording] (A. Budnyk, Interviewer). U osobystomu arkhivi avtora [in Ukrainian].
- Vystavka plakativ "Mystetskyi opir-2": liubov do Ukrainy ta vira v peremohu* [Exhibition of posters "Artistic resistance-2": Love for Ukraine and faith in victory]. (2023, October 5). Telekanal MTM Zaporizhzhia. <https://tvmtm.online/vystavka-plakativ-mysteczkyj-opir-2-lyubov-do-ukrainy-ta-vira-v-peremogu/> [in Ukrainian].
- Yarmolenko, Yu. (2015, June 14). *Mytets Serhii Zakharov pokazuie v Yevropi karykatyry pro zhyttia na okupovanykh terytoriiakh Donbasu* [Artist Serhii Zakharov shows cartoons in Europe about life in the occupied territories of Donbas]. Holos Ameryky. <http://ukrainian.voanews.com/a/2821534.html> [in Ukrainian].
- Zla Mavka [@zlaya_mavka]. (n.d.). *Holovna* [Home] [Telegram channel]. Telegram. Retrieved March 15, 2024, from <https://web.telegram.org/a/#-1001774705122> [in Ukrainian].